

INDIANKOLLEKTIV OCH LATIFUNDIER — OM ÄGANDERÄTTEN TILL JORDEN I LATINAMERIKA FRAM TILL VÅRA DAGAR

Av docent MAGNUS MÖRNER

DET BRUKAR sägas att den agrara miljön till sin natur är konservativ, traditionsbevarande. Men på samma gång är de förändringar, som där verkligen kommer till stånd, vanligen alldeles särskilt djupgående och skickelsedigra. Latinamerikas agrarhistoria inrymmer just på detta sätt ett rikt mått av både tradition och revolution. I latinamerikansk agrar miljö finns ännu i våra dagar de mest skilda tidsskeden bevarade sida vid sida. En särskilt dramatisk agrarhistorisk aspekt är givetvis frågan om äganderätten till jorden, som är ett älsklingstema för våra dagars latinamerikanska samhällsdebatt.

Vad de spanska och portugisiska erövrarna, som på 1500-talet tog Latinamerika i besittning, i första hand ville ha var inte själva jorden. Jorden var för de fåtaliga invandrarna av noll och intet värde utan arbetskraft, eftersom de inte ansåg sig ha gjort den långa och vådliga färden över oceanen bara för att syssla med ett strävsamt och, i deras syn, förnedrande grovgöra.

Alltså skulle indianerna stå för

arbetskraften både på åkerfält och i gruvor. Den enklaste formen att utnyttja denna arbetskraft var naturligtvis att införa slaveri, men häremot inskred kronan av humanitära skäl mycket snart. I stället uppkom i Spanskamerika det s. k. *encomienda*-systemet, som innebar att indianerna i feodala former fördelades mellan spanjorerna och till dessa sina herrar hade att erlægga en tribut i varor eller dagsverken. Denna skyldighet till dagsverken utnyttjades givetvis hänsynslöst och efterhand lyckades kronan helt undertrycka denna form av *encomienda*-systemet. Men hur skulle arbetskraftproblemet då lösas? Det skedde genom en ny form av fördelning av indianerna till myndigheter, institutioner och enskilda, åt vilka de måste arbeta i tur och ordning under viss reglerad tid mot en fixerad dagspenning. Tendensen gick alltså mot friare former men själva tvånget för indianerna att ställa sin arbetskraft till de vitas förfogande kunde inte slopas.

Rätten till indiansk arbetskraft hade emellertid i och för sig ingen-

ting att göra med rätten till deras jord. Tvärtom erkändes indianernas äganderätt till den jord de vid de vitas ankomst brukade — i den mån de var åkerbrukande och bofasta — klart och tydligt av kronan. Hos både aztekerna i Mexico och inkas i Peru hade former av kollektivt ägande till jorden gällt befolkningens stora massa. Ursprungligen genom blodsband förärvade byalag, *calpullis* hos aztekerna, *ayllus* hos inkas, svarade för att härskare, präster och hövdingar fick den del av avkastningen från jorden som tillkom dem och fördelade återstoden av jorden till de enskilda att bruka för det egna uppehållet. Detta system bibehölls i stor utsträckning av den spanska kronan, om också modifierat. I Spanien ägde städerna ofta vidsträckta marker som användes till bete o. dyl. eller också utarrenderades de till borgarna. Härifrån övertog de spanskamerikanska indiankollektiven både en del sedvänjor och termer. En sådan term var *ejidon*, i Spanien en liten marklott vid stadsporten använd till bl. a. skrotupplag och lekplats, i Mexico använd om de indianska byalagens samlade jord. Hur de indianska kollektiven skulle vara organiserade och funktionera var nogt föreskrivet i den spanska koloniallagstiftningen. En särskild kassa skulle bl. a. läggas upp för gemensamma utgifter. Kollektivens jord fick ej avyttras, och vita eller halvblod ej slå sig ned i indianernas

byar. Dessa förbud blev det givetvis allt svårare att upprätthålla, allteftersom de rena indianerna, särskilt till följd av farsoter, minskade i antal medan vita och halvblod ständigt ökade.

Kollektivens jord utgjorde bara en mindre del av de väldiga vidder som den spanska kronan, liksom i Brasilien den portugisiska, räknade som sitt regale. I vilka former tillmötesgick kronan då anspråken på jord från ett stigande antal invandrare? Det skedde i Spanskamerika i form av förlänningar, *mercedes de tierras*. Dessa var egentligen av två slag, *caballerias* och *peonias*, motsvarande vad en ryttare och en fotsoldat borde få, men det är karakteristiskt för den spanska stoltheten, att det nästan uteslutande var *caballerias*, som begärdes och utdelades. Drygt 40 hektar var en *caballerias* vanliga omfång. Sådana jordförlänningar utdelades av ledarna för de första kolonisationsföretagen, längre fram av vicekungar och städer men kronan förbehöll sig alltid rätten att i sista hand pröva deras giltighet. I Brasilien kallades de mycket omfattande jordförlänningarna *sesmarias*. Villkoren för att få en *sesmaria* var att ha tillräckliga resurser för att exploatera området, i sockerdistrikten ofta liktydigt med negerlavlar, och att vara av god börd.

I överensstämmelse med spanska förhållanden förblev typisk betesmark under den första tiden oskiftad men efterhand förvärvade bo-

skapsägarna var och en rätt till någon bestämd plats där en *estancia* växte upp. Men med gränsdragningen mellan de olika *estancias* var det länge illa bevänt. På Cuba, fram till 1800-talet ett centrum för boskapsskötsel, förekom en form av cirkelrunda *estancias*. Vid arvsdelningar fortsatte innehavarna av de olika cirkelsektorerna att bruka *estancian* gemensamt, varför så småningom en egenartad form av kollektivt ägande uppkom. Det var naturligt att boskapsskötseln favoriserade stora enheter. Eftersom boskapshjordarna tillväxte enormt hastigt och priserna på hudar och kött därför sjönk blev heller denna näring inte lönsam annat än bedriven i mycket stor skala. De stora boskapsägarna blev ett dynamiskt element i det koloniala samhället. Ofta kolliderade de vitas boskapskötsel våldsamt med indianernas åkerbruk, en konflikt som erinrar om förhållanden i medeltidens Spanien. Boskapsägarna krävde efter spansk sed att deras hjordar skulle få beta av skördade åkrar. Indianerna klagade över att främmande boskap trampade ned deras sådd. Boskapsskötseln kom emellertid att koncentreras till områden som saknade bofast indianbefolkning som norra Mexico och de argentinska och uruguayanska pampas. Rätten till boskapen inom ett område blev efterhand liktydig med rätten till själva jorden och formliga latifundier uppkom på så vis, baserade på boskapsskötsel.

Men latifundiebildningen följde inte bara i boskapsskötselns spår. Den förekom trots kronans alla ansträngningar att bevaka indianernas rättigheter också i tätbefolkade åkerbruksområden. Även om det ibland var så att innehavarna av *encomiendas* också kom i besittning av »sina» indianers jord, fanns, som redan påpekats, inget organiskt samband mellan rätten till arbetskraft och rätten till jord. Latifundiebildarnas metoder var skiftande: man kunde skaffa sig förläningar genom bulvaner, man kunde hålla sig framme vid de statliga jordauktioner som ibland förekom, man kunde trots alla förbud köpa jord av indianerna eller förvärva sådan jord genom giftermål med indianskor. Hos de indianska kulturfolken hade vid sidan av kollektivt ägande också den indianska aristokratien haft privata jordegendomar och dessa övergick nu i första rummet i spanska latifundiebildares händer. Kollektivens motstånd var segare. Med myndigheternas hjälp lärde sig de indianska byalagen att processa för sina rättigheter. Men det hände också att myndighetspersoner lät sig mutas av den förmögna parten. Även de mest uppenbara övergrepp kunde på så sätt leda till att indianerna förlorade sin jord. I vattenfattiga trakter, t. ex. i Peru, var det ibland tillräckligt för en godsägare att komma i besittning av något vattendrag. Genom att hänsynslöst utnyttja sin nyckel-

position kunde han sedan tvinga under sig hela trakten.

Vilka var drivfjädrarna till godsägarnas strävan att oavlåtligt utvidga sina domäner? Endast i fråga om boskapsskötsel och t. ex. sockerutvinning var stora enheter klart ekonomiskt motiverade. Givetvis förekom redan under kolonialtiden spekulationer i jordvårdets stegring och bristen på andra investeringsobjekt kunde också leda till jordförvärv. Det kunde också vara en metod att skaffa sig ständig tillgång på arbetskraft att helt eller delvis lägga beslag på ett indiankollektivs jord, så att indianerna blev tvungna att arbeta för godsägaren. Emellertid är det mycket som tyder på att latifundiebildarna snarare hade sociala än ekonomiska bevekelsegrunder för sin framfart. Det var innehavet av mycket jord som framför allt gav social prestige. Det var därför mången rik köpman eller gruvägare som mot bättre ekonomiskt vetande lade ner sitt kapital i jord.

En särskilt framgångsrik latifundiebildare var kyrkan. Mot donationer av jord eller räntor till kyrkans favör bytte jordägare till sig kyrkliga prestationer i evärdelig tid till förmån för donators själs salighet. Kyrkan ville å sin sida gärna ha en fast ekonomisk grundval för sin verksamhet men gjorde också, liksom de värdsliga latifundiebildarna, jordförvärven ibland till något av ett självändamål. På sina håll i kolonialväldet

blev kyrkan liksom i t. ex. Galicien i Spanien, den största jordägaren.

Kronan iakttog till en början det sakläge som uppkommit i jordfrågan med stort bekymmer. Särskilt var man principiellt avog mot kyrkans jordförvärv. Man fruktade också de politiska konsekvenserna av att privatpersoner samlade så mycket egendom under sig och de sociala vådorna av att så många andra vita saknade jord och att indianska kollektiv gick under. Men efterhand blev behovet att skaffa pengar, mer pengar för kriget i Europa den spanska kronans helt dominerande intresse och man såg nu också en chans att utnyttja det kaos som i jordfrågan rådde i kolonialväldet skattevägen. Genom de s. k. *composiciones* legaliserade kronan alltså mot avgifter sådana innehav av jord, till vilka säkra rättstitlar saknades. På detta sätt köpte sig mången storgodsägare rätt till i högsta grad orättmätigt förvärvad jord, och kronan avhände sig för ett futtigt pris möjligheten att i fortsättningen söka länka den sociala utvecklingen. Emellertid är det värt att observera, att i Peru mot slutet av kolonialtiden förekom en skatteform kallad *alcabala de cabezón*, som endast träffade obrukad odlingsbar jord. Denna förnuftiga skatteform, som i dagens Latinamerika skulle fylla en stor uppgift, slopades emellertid av självständighetsmännen 1826.

Efter vederbörliga *composiciones*

var de spanskamerikanska latifundierna konsoliderade. Genom fideikommiss motverkades den naturliga splittringstendensen liksom fallet var med den jord som kom i kyrkans ägo. Men godsens ekonomi var ofta urgröpad genom hypotek, bl. a. hade avgifterna för *composiciones* medfört skuldsättning, och inte minst genom ägarens självpåtagna förpliktelser att betala räntor till kyrkan. Innehavet av ett storgods var endast i undantagsfall i egentlig mening kapitalbildande. Därför var det t. ex. bara plantagerna vid kusten som hade råd att köpa negerslavar. Tillfällig indiansk arbetskraft kunde man som redan påpekats rekvirera från närmaste by men så småningom kom man att i allt större utsträckning bruka godsens med hjälp av egna, bofasta lantarbetare, indianer och halvblod. Det blev ofta så att i strid mot lagen fattiga vita och halvblod slog sig ned i indianernas byar och dessa i stället sökte sin tillflykt på storgodsens. I allmänhet knöts denna arbetskraft effektivt och för alltid till godset genom ett förskotterande som medförde ständiga skulder som lantarbetarna sedan aldrig med allt sitt lågt taxerade slit kunde bli kvitt. Emellertid var storgodset ett patriarkaliskt styrt samhälle i miniatyr, som inte saknade positiva inslag. I ekonomiskt avseende var ett sådant gods ofta praktiskt taget självförsörjande. Innehavet av storgodset gav inte bara social prestige utan ock-

så just vad kronan fruktat, åtskilligt av politisk makt, åtminstone i just den landsändan.

Detta sistnämnda förhållande blev ännu mycket mera påtagligt efter Latinamerikas frigörelse från moderländerna på 1820-talet. Storgodsägarna utgjorde ryggraden i den latinamerikanska konservatismen. Genom att liberalernas angrepp koncentrerades mot kyrkan klarade sig de världsliga storgodsens oskadda också under liberala regimer. Visserligen upphävdes fideikommissen, liksom skett i själva Spanien 1820, men familjerna förmådde i alla fall ofta och länge hålla sina gods intakta. Vad kyrkan beträffar hade jesuitorden, en särskilt framgångsrik latifundiebildare, redan 1767 frångått sina domäner, men kronan lät dessa egendomar övergå i enskild ägo och införlivas med latifundier. Detsamma blev fallet med självständighetstidens konfiskationer av kyrkojord. Särskilt våldsamt var det slag som Juarez på 1850-talet i Mexico riktade mot kyrkans rikedomar. I liberal anda dekretades att opersonligt innehav av jord inte finge förekomma. Men detta gick inte bara ut över kyrkojorden utan också över de ännu kvarvarande indianska kollektiven.

De styrandes strävan att ersätta resterna av indiansk kollektivism med ekonomisk individualism av europeisk typ är i själva verket ett genomgående drag i de latinamerikanska indianländernas historia

under 1800-talet. Redan »Befriaren» Simón Bolívar dekreterade i Peru att kollektiven skulle upplösas och indianerna skaffa sig individuella rättstitlar till den jord de brukade. Hans liksom Juarez' avsikt var att skillnaden mellan indianer och övriga invånare skulle utjämnas och uppkomsten av en rural medelklass främjas. Men resultatet blev ett annat. Det blev betydligt lättare för vita jorduppköpare att förvärva jord av enskilda indianer än av ett byalag och massvis med indiansk jord införlivades nu med latifundier.

Liksom latifundierna i indianländerna utvidgades på indianernas bekostnad, bildades eller utökades de på andra håll med domäner, som statsmakten på endast allt för billiga villkor låtit avhända sig. Så var fallet med de argentinska pampas som undan för undan öppnats för kolonisationen. När de europeiska invandrarna under 1800-talets senare hälft kom till Argentina i allt större antal, fanns där inte längre någon jord för dem att köpa. Liksom i Brasiliens kaffedistrikt måste de nöja sig med att arrendera jord av storgodsägarna.

Olika faktorer förde under det senare 1800-talet till att jordbruket i Latinamerika liksom i andra transoceaniska områden delvis kunde kommersialiseras. Många storgods blev verkligt inkomstbringande för första gången i sin historia. Storgodsägarna själva utnyttjade i stor

utsträckning sina stegrade inkomster till inte bara lyxkonsumtion utan till att överge sina gods för att kunna slå sig ned i sitt lands huvudstad eller allra helst Paris, alla latinamerikanares önskedröm. På så sätt kunde även mycket avsevärda inkomster förbrukas utan att komma varken det egna godset eller kapitalbildningen inom landet överhuvudtaget till godo. Lantarbetarna blev av allenastyrande förvaltare sämre behandlade än förut och arbetskraften exploaterades överhuvudtaget hårdare när hoppet om profit tilltog.

Jordvärdets stegring, särskilt kring de nya järnvägslinjerna, föranledde till jordspekulationer i stor skala. Ägokoncentrationen var så stark att också en del traditionella latifundier uppslukades. Det var banker och utländska storbolag som förvärvade kontrollen över t. ex. de storgods som varit baserade på sockerutvinning. En del av tidens »progressiva» diktatorer samarbetade ganska intimt med dessa nya, korporativa innehavare av latifundier. De privatägda storgodsens däremot började att reduceras till följd av arvsdelningar, vilket en del familjer dock försökte motverka genom att sätta sig på aktier. Det hände att gamla storgodsägarläkter genom arvsdelningar kom ner i en helt annan inkomstklass än tidigare men man sökte i det längsta bevara skenet. Vad man menar med medelklassmentalitet åstadkoms ej

med den ekonomiska deklasseringen.

Alltjämt är emellertid storgodsen, också de privatägda, i stora delar av Latinamerika helt dominerande. I Brasilien innehade år 1940 1,5 % av antalet jordägare nära hälften av den i jordbruksstatistiken redovisade arealen, som dock endast till en ringa del består av åkerland. Att det gäller så enorma jordinnehav som från 1 000 hektar och uppåt är möjligt i ett land av Brasiliens omfång. I Chiles bördiga jordbruksbygd runtom Santiago innehar (1951/52) 7 % av ägarna 85,9 % av den redovisade arealen. Det gäller *haciendas* om minst 500 hektar.

Latifundiets avigsidor ligger i öppen dager och har ofta anförts. Ekonomiskt sett har dess produktivitet ofta — dock inte alltid — varit låg och alltför stor del av jorden legat oanvänd. Orsaken härtill kan ha varit bristande företagsamhet eller otillräcklig arbetskraft men kan också, när det gällt produktion av konjunkturkänsliga råvaror, ha varit ett behov av en jordreserv som för United Fruit i Centralamerika. I frånvaron av förmögenhetsskatt har jorden också utgjort en tillflyktsort för kapital. De sociala avigsidorna är inte mindre viktiga. Värdestegringen har kommit blott ett litet fåtal till godo under det att de jordlösa misär förblivit densamma eller värre. Härskarmentalitet hos storgodsägarna har haft en motsvarig-

het i lantarbetares och arrendatorers osjälvständiga lydnad. Indirekt har både politiken och kulturlivet i Latinamerika blivit lidande.

Men minifundiet är inte mindre skadligt än latifundiet. I Latinamerika är de båda ofta tvillingbröder. Så är det t. ex. i det peruanska höglandet. Arvsdelningarna har fått — eller måst — fortsätta obegränsat i områden med kraftig befolkningsökning samtidigt som den alltmera utsugna jordens avkastning stadigt minskat. Det värsta exemplet härpå erbjuder negerrepubliken Haiti, inte bara Latinamerikas utan kanske hela världens mest överbefolkade agrarbygd. Det har sitt intresse att iakttaga hur minifundiernas innehavare ibland är intensivt sysselsatta med att byta eller köpa jordbitar sinsemellan. De kan inte tänka sig andra sparformer för slitsamt förvärvade smålantar med resultat att jordpriserna uppskruvas. Ju mindre lotterna blir desto mer ofrånkomligt för dess ägare att åtminstone delvis söka sin bärgning annorstädes — och han hjälper på så sätt till att hålla ett storgods vid liv.

Vad Latinamerika behöver både ur ekonomisk, social och även politisk synpunkt är en självägande rural medelklass men därhän har det ännu inte kommit långt frånsett en del områden, republiken Costa Rica och Antioquia i Colombia, som praktiskt taget från begynnelsen haft denna agrara struktur. I en del periferiska områden, som

koloniserades först på 1800-talet av tyska invandrare, särskilt Sydbrasilien, finns också en sådan rejäl bondeklass.

Det är intressant att de två genomgripande agrarreformer, som hittills satts igång i Latinamerika under detta sekel, den i Mexico efter 1910-talets revolution och den i Bolivia 1953, båda delvis knutit an till det gamla indiankollektivet. Trots de otaliga försöken under 1800-talet att få slut på denna relik från förspansk- och kolonialtid hade nämligen, särskilt i avlägsna och isolerade landsändar åtskilliga kollektiv fortsatt att existera i traditionella former. Sin fulla laglighet återfick kollektivet i Mexico genom revolutionen, i Peru genom presidentens försorg 1920.

I Mexico hade före revolutionen 1% av jordägarna varit i besittning av 97% av landets areal. Genom konstitutionen 1917 förklarades latifundierna olagliga men de första presidenterna gick försiktigt till väga, och i den mån jord återlämnades till de indianska kollektiverna, här kallade *ejidos*, var avsikten att så småningom göra brukarna till självägande bönder. Men president Cárdenas gick i stället under 1930-talet målmedvetet in för att söka göra *ejidos*, vilkas antal och areal under hans tid hastigt ökade, till kollektivfarmer av en typ som inte alltför mycket avviker från dem i Sovjet eller dem i Israel. *Ejidos* svarar f. n. för hälften av Mexicos odlade areal men endast

en mindre del av dem har karaktären av i realiteten bankstyrda kollektivformer medan flertalet är mera ålderdomliga och uppdelade i individuella lotter. Meningarna huruvida den mexikanska agrarreformen varit framgångsrik eller inte går skarpt isär. Flertalet *ejidos* åstadkommer inte större produktion än vad som är nödvändig för den egna konsumtionen och det är i stället de relativt fåtaliga mellanstora privatjordbruken som står för en mycket stor del av de jordbruksprodukter som saluförs.

När Bolivia efter en blodig revolution skulle göra sin agrarreform valde man försiktigtvis att helt lämna till de indianska byalagens eget gottfinnande, om den jord man skulle återfå eller förvärva skulle lämnas till ett kollektiv eller till de enskilda familjerna. Principiellt lämnades rationellt skötta storgods helt utanför reformen. Denna har stött på oerhörda svårigheter till följd av bristen på kapital, på tekniskt utbildad personal och på grund av de utarmade indianernas primitivitet och oförmåga att klara nya uppgifter. Byråkratiens kvarnar mal också mycket långsamt.

Indiankollektivet har alltså överlevt. Enstaka kollektiv från kolonialtiden finns t. o. m. kvar i mestizlandet Colombia, där jag själv besökt ett inte alls långt från huvudstaden Bogotá. Men i realiteten är jordlotternas ärftliga brukare numera också att betrakta som deras ägare. De kollektiva bruknings-

och sparandeformerna har övergått i former för inbördes hjälp. Det är också betecknande att när vänsterregimen i Guatemala 1952 dekreterade en agrarreform det aldrig var tal om att återuppliva några kollektiv. Detta fastän kommunister påstods dirigera den emellertid anmärkningsvärt måttfulla reformen.

Klarhet börjar numera i Latinamerika vinnas att en omfördelning av äganderätten till jorden inte är nog för att innebära en önskvärd reform. Endast i nära samordning med en formlig omskolning av individen, sanering av miljön, ett höjande av jordens avkastning kan en sådan genomgripande förändring av äganderättsförhållandena bli helt av godo.

När Latinamerikas jord efter erövringen skulle fördelas stod två oförenliga begrepp emot varandra. Dels den romerska rättens krav på ägandets fullständighet och okränkbarhet, dels den brukningsrätt för individen inom ramen för en större enhet, byalaget, klanen,

som representerades av de indianska kollektiven. Denna senare åskådning stod i samklang med gamla iberiska municipala traditioner. Mot denna ideologiska bakgrund framväxte de privatägda storgodsen och de förspanskade indiankollektiven. Bägge tillhör nu som typer det förflutna trots att de ännu lever kvar och inte med en gång kommer att försvinna. Ekonomisk laissez-faire har i Latinamerika ställt till med så mycket ont att det blir allt svårare att, särskilt i agrara sammanhang, yrka på oinskränkt frihet för det privata initiativet. Men samtidigt är det självfallet att det system som kanske passade inkas och azteker inte längre passar massan av Latinamerikas befolkning, som ju dessutom är av blandras eller avkomlingar till sentida immigranter. Alldeles speciellt karakteristiskt är det att t. o. m. inom de existerande kollektiven av gammal indiansk typ individualismen håller på att bryta fram.

Den viktigaste litteraturen i ämnet finns tillgänglig på Ibero-amerikanska biblioteket, Handelshögskolan, Sveavägen 65, Stockholm Va.